

MARIA GDYNIA

MATERIAŁY DO ROLI KAPITAŁU AMERYKAŃSKIEGO W LATACH 1926 - 1939 W ZESPOLE AKT „GIESCHE SPÓŁKA AKCYJNA“ W KATOWICACH

I. Na podstawie umowy z 25 III 1922 r., wynikającej z podziału Górnego Śląska, Spółka Górnicza Spadkobierców Jerzego Gieschego we Wrocławiu („Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben, Breslau") przekazała swoje posiadłości górnicze, hutnicze i ziemskie znajdujące się po stronie polskiej na Górnym Śląsku i w Małopolsce (obejmujące 4/5 dawnych posiadłości) nowo założonej spółce „Georg von Giesche's Erben Aktiengesellschaft" z siedzibą w Katowicach. Nowa nazwa firmy uchwalona została na nadzwyczajnym walnym zgromadzeniu 1 III 1922 r. Na podstawie zarządzenia ministra sprawiedliwości z 18 VIII 1922 r.¹ walne zgromadzenie uchwaliło zmianę tej nazwy 25 IX 1922 r. na „Giesche Spółka Akcyjna" z siedzibą w Katowicach, podkreślając tym samym związek z dawną firmą wrocławską². Zatwierdzono również nowy statut Spółki, w myśl którego „Giesche S. A." powstała z założonego w r. 1907 „Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Hutniczych i Górniczych" (dawniej „Dr Lowitsch i Ska") w Katowicach. Towarzystwo to przejęte zostało w r. 1915 przez „Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben" we Wrocławiu. Na podstawie materiałów aktowych omawianego zespołu nie można jednak stwierdzić, jakie były motywy takiego ujęcia w statucie.

„Przedmiotem Giesche S. A. było nabywanie i prowadzenie przedsiębiorstw górniczych, hutniczych, rolniczych i leśnych wraz z wszelkimi zakładami uzupełniającymi, pomocniczymi i pobocznymi oraz przemysłami ulepszającymi i uszlachetniającymi, jako też handel produktami własnej i obcej wytwórczości w kraju i za granicą"³. Kapitał Spółki (172 000 000 zł)⁴ pozostał w rękach niemieckich. Zmiana nastąpiła w r. 1926, kiedy obawa przed polonizacją i własne kłopoty finansowe zwią-

¹ „Dz. U. R. P."

² Giesche S. A., nr 1524.

³ *Ibid.*, nr 1524.

⁴ *Ibid.*, nr 959.

zały „Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben” we Wrocławiu z kapitałem amerykańskim. 100% akcji „Giesche S. A.” przeszło w posiadanie amerykańskiego holdingu finansowego „Silesian-American Corporation” w Wilmington, w stanie Delaware, z siedzibą w Nowym Yorku („SACO”). „Spadkobiercy J. Gieschego” mieli w „SACO” 49% akcji i 5 000 000 akcji uprzywilejowanych. Dla wykupienia pozostałych akcji utworzono drugi holding, „Silesian American Holding”, New York (9 VII 1926 r.), w którym 36% akcji posiadała „Anaconda Copper Mining Company”, New York, i 25% bank „Brown Brothers Harriman & Co”, New York⁵. „Giesche S. A.”, największe przedsiębiorstwo cynkowe w Europie, było więc faktycznie kontrolowane przez „Anacondę”. Generalnym dyrektorem Spółki został Amerykanin George Sage Brooks.

Transakcja zakupienia „Giesche S. A.” przez kapitał amerykański odbyła się na podstawie znanej umowy zawartej 3 VII 1926 r. z rządem polskim, któremu zresztą nie udało się uzyskać uprzednio udziału w firmie, mimo długotrwałych pertraktacji przeprowadzonych wspólnie z kapitałem francuskim i groźby ściągnięcia rujnującego koncernu podatku majątkowego.

W tzw. okresie amerykańskim „Giesche S. A.” posiadała następujące zakłady przemysłowe i majątki ziemskie: 1. kopalnie węgla kamiennego — „Giesche” w Janowie Śląskim, „Kleofas” w Katowicach-Załężu; 2. kopalnie rud cynkowych i ołowianych — „Orzeł Biały” w Brzezinach Śląskich z zakładem tlenków cynku i „Matylda” w Chrzanowie; 3. kompleks hut w Szopienicach i Małej Dąbrówce — prażalnię rudy „Lieres”, „Saeger”, „Recke” i fabryki kwasu siarkowego, huty cynkowe „Bernhardi” i „Utheman”, „Zakład Elektrolizy Cynku”, walcownię blachy cynkowej, hutę ołowiu „Walther-Croneck”, walcownię ołowiu i fabrykę minii i glejty, fabrykę wyrobów szamotowych oraz Zakład Kadmu; 4. „Zakłady Hutnicze” w Trzebini z walcownią cynku, prażalnią rud i fabryką kwasu siarkowego; 5. 5 obszarów ziemskich w Małej Dąbrówce, Mokrem, Baranowicach i Jedlinie; 6. 6 obszarów leśnych w Załężu, Mokrem, Baranowicach, Jedlinie, Giszowcu oraz Kątach k. Chrzanowa.

Oprócz wymienionych obszarów z koncernem związane były zakłady siostrzane: 1. „Giesche Fabryka Porcelany S. A.” w Katowicach-Bogucicach (92,88% akcji w posiadaniu „Giesche S. A.”); 2. „Giesche Fabryka Chemiczna S. A.” w Katowicach-Bogucicach (100% akcji w posiadaniu „SACO”); 3. „Belgijska S.A. Górniczo-Przemysłowa, Société Minière et Industrielle”, Verviers (kopalnia węgla kamiennego „Bory” w Borach k. Jaworzna, 89,25% akcji w posiadaniu „SACO”). „Giesche S. A.” po-

⁵ *Ibid.*, nr 958.

siadało ponadto własne biura sprzedaży swoich produktów (węgiel, cynk różnego rodzaju, blacha cynkowa i ołowiana, ołów, kadm, glejta i minia, kwas siarkowy, oleum): a) w kraju — „Ge-Te-We” w Katowicach (Górnośląskie Towarzystwo Węglowe), biura sprzedaży w Warszawie, Poznaniu, Łodzi, Bydgoszczy, Spółkę Handlową „Giesche” z o. o. w Gdyni; b) za granicą — „Giesche Handelsgesellschaft GmbH”, Gdańsk.

Reprezentantami Spółki byli: a) w kraju — „Zjednoczenie Sprzedaży Kwasu Siarkowego w Katowicach”, „Biuro Rozdzielcze Zjednoczonych Polskich Walcowni” („Blacha Cynkowa”), Katowice; b) za granicą — „Silesian-American Corporation”, N. Y.; „Bergwerksprodukte GmbH”, Berlin; „Giesche Handelsgesellschaft GmbH” w Wiedniu i „Bračia Schrameck” w Pradze.

Po zajęciu Górnego Śląska przez Niemcy we wrześniu 1939 r. „Giesche S. A.”, przemianowana na „Giesche Aktiengesellschaft”, wraz ze spółkami siostrzanymi z wyjątkiem „Giesche Handelsgesellschaft mbH” w Gdańsku i „Ostdeutsche Handelsgesellschaft mbH” w Gdańsku⁶ objęta została zarządkiem komisarycznym, a faktycznie przeszła pod zarząd „Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben” we Wrocławiu.

II. Omówienie struktury archiwalnej zespołu konieczne jest ze względu na to, że przy skomplikowanym układzie registraturalnym koncernu akta dotyczące tych samych zagadnień, jak np. spraw robotniczych, znajdują się w kilku miejscach, tzn. w poszczególnych wydziałach zarządu koncernu. Celem niniejszej pracy jest m. in. zgrupowanie materiału dotyczącego omawianych tu zagadnień dla ułatwienia korzystania z akt koncernu. Jak już wspomniano, układ akt zespołu „Giesche S. A.” obrazuje strukturę organizacyjną zarządu koncernu i jego strukturę kancelaryjną, interesującą ze względu na różnorodność występujących tu systemów kancelaryjnych — niemieckich i amerykańskich. *American control* przejawiał się tu w tym, że zarząd koncernu kierowany był na miejscu bezpośrednio przez Amerykanów zaangażowanych przez „Anacondę”, a więc przez gen. dyr. G.S. Brooksa i sztab inżynierów amerykańskich. Niektórzy z nich byli dyrektorami tzw. wydziałów amerykańskich zarządzających najistotniejszymi sprawami, jak finansowymi i produkcją kopalń i hut. Wydziały te: 1. *President's Office* (Biuro Prezesa Komitetu Wykonawczego G.S. Brooksa); 2. *Accounting Department* (Wydział Finansowy); 3. *Mining Department* (Wydział Górniczy); 4. *Metallurgical Department* (Wydział Metalurgiczny); 5. *Engineering Department* (Wydział Inżynieryjny); 6. *Employees Service Department* (Wydział Opieki Społecznej), zostały wydzielone ze względu na ich odrębność kancelaryjną. Drugą grupę stanowią akta registratury

⁶ *Ibid.*, nr 959.

główniej zarządu oraz Oddziału Prawnego, Oddziału Węglowego, Głównej Buchalterii, skupiających produkcję aktową tzw. wydziałów polskich⁷.

Akta „wydziałów amerykańskich” tworzą trzon materiałów do omawianych zagadnień. Są one szczególnie ciekawe ze względu na to, że przedstawiają politykę kapitału amerykańskiego w bezpośredniej akcji. Wytyczne ośrodka dyspozycyjnego w Nowym Jorku realizowane były przez Amerykanów, którzy przenieśli na grunt przedsiębiorstwa górnośląskiego swój system administracji, swoje metody produkcyjne, własną politykę gospodarczą. Akta wyżej wymienionych wydziałów, niestety bardzo niekompletne, nie posiadają przeważnie ciągłości chronologicznej, tak że niektóre zagadnienia są oderwane, nie dają pełnego obrazu i tylko fragmentarycznie nasświetlają niektóre strony działalności kapitału amerykańskiego. Ilość akt „wydziałów amerykańskich” przedstawia się następująco: 1. *President's Office* — 38 j. a., sygn. Giesche S. A., nr 2231-2268; 2. *Employees Service Dep.* — 51 j. a., jw., nr 2413-2463; 3. *Accounting Dep.* — 108 j. a., jw., nr 2464-2571; 4. *Mining Dep.* — 92 j. a., jw., nr 3835-3926; 5. *Metallurgical Dep.* — 105 j. a., jw., nr 4027-4137.

Z aktami tych wydziałów wiążą się ściśle akta Głównego Wydziału Sprzedaży (*General Sales Department*)⁸, kierowanego przez dra Michała Alberga. Wydział ten znajdował się jednak pod ścisłą kontrolą generalnego dyrektora. Pieczętki wpływu świadczą o tym, że wszystkie pisma Głównego Wydziału Sprzedaży przechodziły przez ręce gen. dyrektora G. S. Brooksa. Cenne są również akta Głównej Buchalterii⁹, skupiającej prawie wszystkie sprawy wynikające z działalności koncernu. Mają one oczywiście tylko aspekt finansowy, należy jednak zawsze przy opracowywaniu danych zagadnień dokładnie przestudiować zawartość aktową Głównej Buchalterii. Akta Oddziału Węglowego, kierującego zbytem węgla, obejmują 91 j. a., sygn. Giesche S. A., nr 3690-3780. Akta wyżej wymienionych wydziałów, jak już wspomniano, posiadają dawny układ registraturalny. Akta registratury głównej zarządu¹⁰ uporządkowane są również według ostatniego, ówczesnego rzeczowego układu registraturalnego. Materiały do działalności kapitału amerykańskiego z okresu 1926-1939 znajdują się tu w grupach: *Kopalnie węgla; Kopalnie rudy; Huty; Dobra i lasy; Inne zakłady; Towarzystwa siostrzane; Towarzystwa węglowe; Biura sprzedaży; Firmy, w których „Giesche S. A.” posiadała udziały; Sprawy administracyjno-organizacyjne.*

⁷ *Ibid.*, nr 975.

⁸ *Ibid.*, nr 3591-3689.

⁹ *Ibid.*, nr 2572-3050.

¹⁰ *Ibid.*, nr 1-2230.

Akta „wydziałów amerykańskich” oraz Głównego Biura Sprzedaży pisane są w większości w języku angielskim, występuje tu również język niemiecki, rzadziej polski, francuski i włoski. Akta registratury głównej zarządu i pozostałych wydziałów pisane są przeważnie w języku polskim i niemieckim, w mniejszym stopniu w angielskim.

III. Wobec niemożności przedstawienia materiałów obejmujących całokształt działalności kapitału amerykańskiego w „Giesche S. A.”, w ramach niniejszego artykułu ograniczono się do zilustrowania jedynie najbardziej charakterystycznych dla nowej, amerykańskiej Spółki zagadnień. Będą nimi oprócz materiałów do historii prawno-ustrojowej Spółki w okresie amerykańskim akta przedstawiające działalność kapitału amerykańskiego na tle krajowych i międzynarodowych zrzeszeń monopolistycznych, nowe amerykańskie metody produkcyjne i urządzenia techniczne oraz stosunek do sprawy robotniczej.

Materiały pozwalające śledzić proces opanowania przez kapitał amerykański „Giesche”, jej rozwój i utratę w okresie okupacji, znajdują się w większości w aktach registratury głównej zarządu w grupie: *Sprawy administracyjne*. 6 jednostek archiwalnych zatytułowanych *Materiały dla Komisji Amerykańskiej* z lat 1925-1926 zawierają dokumentację i dane służące do zorientowania Amerykanów pertraktujących o zakupienie Spółki co do jej stanu majątkowego, spraw prawnych oraz stanu zakładów produkcyjnych. W grupie *Spraw administracyjnych* znajdziemy również odpisy umów między rządem polskim a firmą „W. A. Harri-man Co. Inc.” z 3 VII 1926 r. i aneksu do umowy między „Bergwerkes-gesellschaft Georg von Giesche's Erben”, „Silesian American Corporation” i „Silesian Holding Company” z lipca 1926 r.¹¹, umowy między „SACO” a „Bergwerksprodukte GmbH” z 1927 r., 2 poszyty z lat 1932-1936 dotyczące skargi „Giesche S. A.” w sprawie rzekomej dyskryminacji stosowanej wobec niej przez rząd polski, niezgodnej z § 7 umowy z 3 VII 1926 r. o zapewnieniu amerykańskiej Spółce „życzliwego traktowania, nie gorszego niż innym przedsiębiorstwom z dziedziny tej samej produkcji”. Poszyt zatytułowany *Tochtergesellschaft der SACO New York, einer Beteiligung der B. G. Breslau-Verfassung*¹², obejmujący lata 1922-1937, zawiera statuty, wpisy do rejestru handlowego, wykazy imienne członków zarządu i rady nadzorczej, instrukcję służbową dla zarządu, pełnomocnictwa, protokoły z walnych zebrań z załączonymi bilansami i sprawozdaniami rocznymi.

W aktach *President's Office* znajduje się *Drukowany list informacyjny prezesa „SACO” — Corneliusza Kelley — do firmy „W. A. Harri-*

¹¹ *Ibid.*, nr 1007-1011.

¹² *Ibid.*, nr 956.

man & Co" w związku z propozycją wydania przez „SACO” obligacji w złocie z lipca 1926 r.¹³ Spłacanie długu „SACO” przez „Giesche S. A.” ilustrują 3 pozycje w Głównej Buchalterii z lat 1925-1933. Akta obrazujące stan zatrudnienia w Spółce Amerykanów i innych cudzoziemców znajdują się w ogólnych *Statystykach załóg (Belegschaftsstatistik)* z lat 1927-1939¹⁴ oraz w grupie rzeczowej *Sprawy urzędnicze w poszytach zatytułowanych: Personalien der von Amerika überwiesenen Beamten* z lat 1927-1940; *Ausländerliste (1926-1945)*; *Schedule Showing Employees on Giesche Pay — Rolls of Foreign Nationality (1927-1936)*¹⁵. Wydarzenia września 1939 r. oraz losy Spółki i kapitału amerykańskiego po zajęciu przedsiębiorstw przez wojska niemieckie śledzić można na podstawie bardzo ciekawych materiałów, ujętych w następujących pozycjach; *Repatriierung Giesche A. G. Kattowitz* z lat 1940-1941; *Sperre amerikanischer Vermögenswerte im Deutschen Reich* z r. 1941¹⁶ oraz *Privatsachen der amerikanischen Herren (1939-1942)*¹⁷ i w poszycie z *President's Office* pt. G. S. Brooks¹⁸.

Wymienione akta zawierają m. in. korespondencję między „Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben” we Wrocławiu, „SACO” w Nowym Jorku i b. gen. dyr. G. S. Brooksem, przebywającym po ucieczce z Polski w Holandii, a później w Szwajcarii; między wyżej wymienioną firmą wrocławską a „Haupttreuhandstelle-Ost” w Berlinie. Korespondencja ta rzuca światło na kulisy akcji germanizacji Spółki, przeprowadzonej przez „Spadkobierców J. Gieschego”, starających się o odzyskanie swych dawnych posiadłości, i na transakcje mające na celu wykupienie akcji „SACO” za pośrednictwem banku szwajcarskiego. Do opracowania historii prawno-ustrojowej „Giesche S. A.” oraz do zagadnień, które zostaną omówione poniżej, służyć mogą również sprawozdania roczne Spółki, znajdujące się w *President's Office*¹⁹. Były one sporządzone dla „akcjonariuszy w Ameryce” i obejmują lata 1932-1939.

Materiały ilustrujące politykę kartelową „Giesche S. A.” w okresie 1926-1939 omówione zostaną według rodzajów zrzeszeń. Najistotniejszymi dla kapitału amerykańskiego były kartele cynkowe i produktów ubocznych o zasięgu międzynarodowym, w których „Giesche S. A.” odgrywała znaczną rolę jako trzeci światowy producent cynku. „Międzynarodowy Kartel Producentów Cynku” („International Cartel of Zinc

¹³ *Ibid.*, nr 2248.

¹⁴ *Ibid.*, nr 994-1002.

¹⁵ *Ibid.*, nr 1411-1413.

¹⁶ *Ibid.*, nr 958-959.

¹⁷ *Ibid.*, nr 1414.

¹⁸ *Ibid.*, nr 2260.

¹⁹ *Ibid.*, nr 2231-2236.

Producers"), mający na celu doprowadzenie do utrzymania równowagi między światową wytwórczością a spożyciem (z wyjątkiem Stanów Zjednoczonych) oraz stopniowe wyzbywanie się zapasów, reprezentowany jest w omawianym zespole zaledwie przez kilka jednostek. Poszyt zatytułowany *Sonderheft, nr 1. Ustawa o kartelach i zgłoszenia do rejestru kartelowego ... z lat 1933-1934*²⁰ zawiera materiały dotyczące ustalenia kontyngentów i rozliczenia wynagrodzeń.

W aktach Głównego Biura Sprzedaży znajduje się statut z 1931 r., poszyt *New International Zinc Cartel* z lat 1931-1933, obejmujący statut z r. 1933, sprawozdawczość, protokoły z posiedzeń, korespondencję między partnerami kartelu. Materiały dotyczące porozumienia cynkowego w Niemczech, którego członkami były firmy: „Montangesellschaft”, Berlin, „Śląskie Kopalnie i Cynkownie”, Katowice, „Schlesische Bergwerks- u. Hüttenwerksgesellschaft”, Bytom, oraz „Giesche S. A.”, Katowice, mającego na celu ujednostajnienie warunków sprzedaży cynku i zrównanie sum pochodzących ze sprzedaży według przeciętnych uzyskanych cen, oraz akta zagranicznego poolu cynkowego, obejmującego przedsiębiorstwa czeskie (Weinmann, Dudek), znajdujących się w następujących pozycjach aktowych: w grupie *Spraw administracyjnych 1* poszyt²¹, obejmujący lata 1933-1938, zawiera teksty porozumień kartelowych, korespondencję dotyczącą eksportu cynku, rozliczeń miesięcznych poolu, tekst porozumienia między polskimi koncernami a „Cinkarna” w Celje w Jugosławii; w aktach Głównego Biura Sprzedaży następujące poszyty: *Pool zagraniczny — przepisy wykonawcze (1931-1934)*; *Zinc Pool (1930)*; *Poolabkommen (1936)*; *Pool — Czechoslovakia (1930-1935)* obejmujący korespondencję z grupą czeską i partiami niemieckimi; *Pool — Statistics (1930-1935)*; *Pool — Hohenlohe — Contracts (1930-1932)*; *Miscellaneous (1930)*, zawierające materiały dotyczące utworzenia poolu celem unormowania rynku czechosłowackiego i wykluczenia firm czeskich jako konkurentów na rynku Niemiec południowych.

O działalności „Porozumienia Producentów Cynku w Polsce” („Krajowy Pool Cynkowy”, „Polski Syndykat Cynkowy”), którego zadaniem była organizacja sprzedaży cynku hutniczego w kraju, informuje 6 pozycji aktowych. Poszyt zatytułowany *Polski Syndykat Cynkowy*²² (1933-1937) zawiera ceny cynku dla konsumpcji krajowej i materiały dotyczące rozwiązania kartelu cynkowego. Dwie jednostki aktowe znajdujące się w registraturze głównej zarządu dotyczą również rozwiązania kartelu cynkowego (obejmują lata 1937-1938)²³. W Głównym Biurze Sprzedaży

²⁰ *Ibid.*, nr 965.

²¹ *Ibid.*, nr 969.

²² *Ibid.*, nr 967.

²³ *Ibid.*, nr 940-941.

sprawa prolongaty poolu i ostateczne jego rozwiązanie znajduje odbicie w poszycie *Prolongata Krajowego Poolu Cynkowego* (1937). Są tu pisma uczestników poolu („Śląskie Kopalnie i Cynkownie S. A.", Katowice; „Giesche S. A."; „Dyrekcja Kopalń i Hut księcia Donnersmarcka w Świętochłowicach", „Zakłady Hohenlohego S. A. w Welnowcu") żądające od rządu polskiego prolongaty poolu i uzasadniające konieczność jego istnienia oraz stanowisko rządu polskiego, którego wynikiem było rozwiązanie kartelu. Dalszymi pozycjami dotyczącymi działalności tegoż poolu są: *Inland Zinc Convention* (1935-1937) zawierający umowy, protokoły z zebrań, korespondencję między partnerami, ustalanie udziałów w zbycie, oraz *I. Z. C. — Electrolyt Zinc*.

Sprzedaż blachy cynkowej regulowana była przez 2 kartele: „Zinkwalzwerk-Verband mbH" w Berlinie, który był centralnym biurem sprzedaży blachy cynkowej, a w stosunku do walcowni polskich załatwiał interesy eksportowe, oraz „Biuro Rozdzielcze Polskich Walcowni Blach Cynkowych w Katowicach" (później „Blacha Cynkowa — Biuro Sprzedaży Polskich Walcowni Cynku w Katowicach"), mające na celu regulowanie zbytu w Polsce, normowanie cen i warunków sprzedaży. Akta dotyczące tych karteli obejmują w grupie *Spraw administracyjnych* 11 jednostek archiwalnych²⁴ z lat 1928-1944 i zawierają statuty, regulaminy, umowy, sprawozdania roczne z lat 1935-1942, protokoły z posiedzeń, akta dotyczące produkcji monet. W Głównym Biurze Sprzedaży następujące poszyty informują o czynnościach karteli blachy cynkowej: *Legal Matters — Biuro Rozdzielcze Zjednoczonych Polskich Walcowni Blachy Cynkowej* (1928-1929); *Zinkwalzwerkverband — Lieferung gegen entwertete Waluten* (1931) oraz 14 j.a.²⁵ z lat 1927-1929, zawierających sprawy podatkowe, sprawozdawczość, statystyki eksportu do krajów europejskich i zamorskich (Argentyna, Anglia, Holandia, Dania, Czechosłowacja), korespondencję dotyczącą „Wspólnoty Eksportowej Międzynarodowego Kartelu Producentów Blachy Cynkowej" („Entente Internationale des Lamineurs de Zinc") w Liège. W aktach Głównej Buchalterii znajduje się 1 poszyt z lat 1928-1935²⁶ zawierający umowę o założeniu Sp. z o.o. „Blacha Cynkowa — Biuro Sprzedaży Polskich Walcowni Cynku w Katowicach" (1931), protokół z likwidacji „Biura Rozdzielczego", projekt organizacji głównej księgowości „Blachy Cynkowej", umowy, regulaminy, statut z r. 1934, sprawozdawczość, protokoły z konferencji kartelowych, statystyki oraz 2 pozycje z lat 1925-1944²⁷ informujące

²⁴ *Ibid.*, nr 921-926 (nr 923a-e).

²⁵ *Ibid.*, nr 3664-3677.

²⁶ *Ibid.*, nr 2588.

²⁷ *Ibid.*, nr 2590-2591.

o działalności „Zinkwalzwerkverbandu” (zestawienia statystyczne wysyłek eksportowych, protokoły z zebrań, korespondencja w sprawie przekazania części udziału Gieschego w tym kartelu firmie niemieckiej, przekazy marek za dostawy blachy cynkowej do Niemiec oraz bilans z 1939 r.). W Głównym Biurze Sprzedaży znajdują się także nieliczne materiały z działalności kartelu bieli cynkowej z r. 1937. Stosunkowo najliczniejsze są akta ilustrujące politykę „Międzynarodowej Konwencji Tlenków Ołowiu” („*International Lead Oxide Convention*”) z siedzibą w Londynie. Konwencja ta obejmowała prawie wszystkich producentów światowych tlenków ołowiu z wyjątkiem m. in. Japonii i ZSRR. „Giesche S.A.” była zaś jedyną firmą eksportującą te produkty z Polski, przeważnie dla fabryki akumulatorów²⁸. Celem Konwencji było regulowanie zbytu na podstawie tonażu z pewnych lat, normowanie cen, jak i ogólnych warunków sprzedaży²⁹. W grupie *Spraw administracyjnych* rejestratury głównej zarządu znajdują się 2 posyty dotyczące Konwencji³⁰ pt. *Ustawa o kartelach i zgłoszenia do rejestru kartelowego* (1933-1938) i *Sonderheft No. 2 zu den Akten „Ustawa o kartelach ...”* z lat 1933-1939. Zawierają one konstytucję i statuty Konwencji z lat 1929 i 1931, cenniki tlenków ołowiu oraz akta dotyczące zbytu ołowiu hutniczego w kraju i w Wolnym Mieście Gdańsku. W aktach Głównego Biura Sprzedaży Konwencja reprezentowana jest przez 18 pozycji z lat 1928-1939³¹, posiadających materiały normatywne, protokoły z posiedzeń, statystyki, cenniki, korespondencję w sprawie eksportu produktów ołowianych do Jugosławii, Bułgarii, Albanii, Rumunii, Szwajcarii, Grecji i Turcji.

Stosunkowo dość liczne, aczkolwiek również niekompletne, są akta informujące o „Zjednoczeniu Sprzedaży Kwasu Siarkowego Sp. z o. o. w Katowicach” (w aktach pisanych w języku angielskim występuje również nazwa „Sulphuric Acid Cartel”), którego celem była sprzedaż kwasu siarkowego w kraju i za granicą przez wspólne biuro sprzedaży i ustalanie jednolitych warunków sprzedaży. Do Zjednoczenia należeli, poza „Giesche S. A.”, „Śląskie Kopalnie i Cynkownie S. A.”, Katowice i „Dyrekcja Kopalń i Hut Ks. Donnersmarcka”, Świętochłowice. W rejestraturze głównej zarządu (*Sprawy administracyjno-organizacyjne*) znajduje się 7 j. a.³² z lat 1926-1945 dotyczących spraw organizacyjnych (sprawozdania roczne, bilanse, inwentarze, korespondencja w sprawie eksportu kwasu, listy płac pracowników Zjednoczenia z okresu 1928-1932).

²⁸ *Ibid.*, nr 3646.

²⁹ *Ibid.*, nr 3596.

³⁰ *Ibid.*, nr 964 i 966.

³¹ *Ibid.*, nr 3614-3616 i 3643-3658.

³² *Ibid.*, nr 927-933.

W Głównym Biurze Sprzedaży znajdziemy 12 pozycji z lat 1923-1931³³, posiadających korespondencję natury ogólnej, umowy, sprawozdania roczne, statystyki zbytu, protokoły z zebrań Komitetu Wykonawczego Zjednoczenia, protokoły z posiedzeń Komisji dla Reorganizacji Zjednoczenia³⁴, korespondencję z odbiorcami krajowymi, sprawy celne. W Wydziale Metalurgicznym znajduje się również 1 poszyt z lat 1935-1936³⁵, zawierający sprawozdania i wykazy statystyczne. Zbyt węgla kamiennego regulowany był pod względem kontyngentów i cen przez „Górnośląską Konwencję Węglową” i „Ogólnopolską Konwencję Węglową” („Polska Konwencja Węglowa”). Działalność tej konwencji jak i rolę i znaczenie kapitału amerykańskiego w tym względzie śledzić możemy na podstawie dość pokaźnej ilości jednostek archiwalnych.

Akta dotyczące „Górnośląskiej Konwencji Węglowej” obejmują w registraturze głównej zarządu 9 pozycji z lat 1919-1932³⁶, zawierających m. in. statuty, umowy, statystyki wydobywania węgla i zapasów, korespondencję z „Konwencją Ogólnopolską”. Materiały dotyczące tej ostatniej obejmują³⁷ 87 pozycji z lat 1926-1939 i posiadają takie sprawy, jak umowy (z 1926 i 1931 r.), orzeczenia komitetów rozjemczych o przedłużeniu K.O.P. z 1937 r., składki, zestawienia statystyczne (1931-1939), akta dotyczące licencji (1932-1939), zestawienia wysyłek licencyjnych „Giesche S. A.” z lat 1927-1928, akta dotyczące rynku zagranicznego (1932-1936), przedłużenia P.K.W. (1932-1939), sprawy kolejowe (1931-1939), sprawozdania P.K.W. (1933-1939), protokoły z posiedzeń P.K.W. (1937-1939), budżety (1932-1939), okólniki (1932-1939), akta dotyczące rokowań w sprawie współpracy z Zagłębiem Karwińskim z lat 1938-1939.

Oddział Węglowy „Giesche S. A.” posiada 33 pozycje z lat 1929-1939, obejmujące okólniki dotyczące eksportu węgla, zestawienia eksportu i zbytu w kraju, zestawienia porównawcze produkcji i obrotu węgla G. Śląska, P.K.W. i „Giesche S. A.” z 1937 r., wykazy sortymentów, akta dotyczące licencji eksportowej, protokoły z ogólnych zebrań eksporterów oraz arbitraż rządowy, statuty, akta „Funduszu Wyrównawczego” i „Konwencji Eksportowej”. W Oddziale Węglowym znajdują się ponadto materiały mówiące o działalności „Porozumienia Przedstawicieli Kopalń i Koncernów” oraz „Kupców Hurtowych Węgla w Łodzi” (1929-1939), „Państwowego Funduszu Eksportowego” (1931), umowy dotyczące zbytu w kraju, węgla bunkrowego „Bunker-Depot”, „Reprezentacji Polskich Kopalń Węglowych” w Gdańsku, „Sp. z o.o. Węgiel Polski”,

³³ *Ibid.*, nr 3678-3689.

³⁴ *Ibid.*, nr 3688.

³⁵ *Ibid.*, nr 4055.

³⁶ *Ibid.*, nr 1908-1916.

³⁷ *Ibid.*, nr 1917-2002.

„Warszawskiego Związku Hurtowych Sprzedawców Węgla” oraz międzynarodowe umowy eksportowe. Również w amerykańskim wydziale górniczym (*Mining Department*) znajdują się akta obrazujące działalność „Polish Coal Convention” w 12 j. a. posiadających sprawozdania roczne z lat 1931-1933, budżet 1932/1933, akta dotyczące „Funduszu Wyrównawczego” i „Konwencji Eksportowej” z lat 1931-1934.

Jak już wyżej wspomniano, „Giesche S. A.” w okresie *American control* faworyzowała hutnictwo cynkowe i kopalnictwo rud, mające pierwszorzędne znaczenie dla „Anaconda Copper Mining Company”. W tych dziedzinach produkcji poczyniono pewne inwestycje, wpływające również z umowy z rządem polskim z 3 VII 1926 r. (nie wnikając tu w zagadnienie, czy dotrzymano warunków umowy całkowicie). Tu też zaprowadzono amerykańskie metody produkcyjne, których wynikiem były masowe redukcje i zwiększony wysiłek robotników w związku z mechanizacją i podniesieniem wydajności pracy. O tym ujemnym i wręcz tragicznym zjawisku mówią materiały aktowe, które omówione zostaną w części IV artykułu. Akta dotyczące omawianych w tym rozdziale zagadnień stanowić mogą jedynie przyczynki do historii techniki i do polityki amerykańskiego kapitału inwestującego na G. Śląsku, są bowiem bardzo niekompletne i ubogie pod względem ilościowym. Skupiają się one głównie w Wydziale Metalurgicznym (*Metallurgical Department*) i pisane są prawie wyłącznie w języku angielskim. Tu poza sprawozdawczością znajdziemy akta specjalne, dotyczące inwestycji w zakładach hutniczych, które ogólnie biorąc przedstawiały się następująco: przebudowano piece muflowe w hutach „Uthemann”, „Bernhardt” i „Trzebini”; wybudowano Zakład Tłenu Cynku (Huta Dworzańczyka) przy kopalni „Orzeł Biały” w Brzezinach Śląskich do przeróbki rudy systemem Wälza (instalacje prowadziła firma „Krupp Grusonwerk”); wybudowano Zakład Elektrolizy Cynku na terenie huty „Bernhardt”, Zakład Kadmu, ulepszono produkcję kopalni „Orzeł Biały” przez wprowadzenie systemu flotacyjnego, budowę urządzeń do mielenia rud itp.: uruchomiono kopalnię rudy „Matylda” w Chrzanowie. Sprawy inwestycji i metod produkcyjnych łączą się ściśle ze sobą, tak że przy omawianiu tych zagadnień na podstawie akt Wydziału Metalurgicznego zastosuje się tu podział na poszczególne gałęzie produkcji³⁸.

Z zakresu kopalnictwa rud zachowały się 2 pozycje pt. *Carbonate Ores Treated Through the Mill and Krupp Plant (1928-1936)*³⁹, zawierające porównawcze zestawienia produkcji tych urządzeń w kopalni „Orzeł

³⁸ *Ibid.*, nr 3843-3854. Układ dziesiętny Wydziału Metalurgicznego przywrócony w zespole częściowo tylko skupia akta dotyczące poszczególnych rodzajów produkcji.

³⁹ Giesche S. A., nr 4081.

Biały" i „Matylda" oraz 4 poszyty dotyczące tych urządzeń technicznych w kopalniach rudy z lat 1925-1930⁴⁰. Wiadomości o Zakładzie Elektrolizy Cynku w Szopienicach dostarczają: poszyt *Correspondence Concerning Tainton License (1936-1940)*⁴¹, w którym znajduje się opis patentu U. C. Taintona *Sposób prowadzenia elektrolizy* (zgłoszony w r. 1929, udzielony w 1931 r.), umowy i korespondencja z firmą „Siemens & Halske A. G." w Berlinie w sprawie miesięcznych opłat licencyjnych za wyżej wymieniony patent, służący do wytwarzania cynku elektrolitycznego za pomocą ołowiano-srebrnych katod; poszyt pt. *Sprawy patentowe (1927-1929)*⁴², który obejmuje opis patentu na sposób otrzymywania cynku elektrolitycznego (udzielonego w r. 1928) i korespondencję z Zakładami Hohenlohego w Welnowcu w tej sprawie, oraz poszyt pt. *Urządzenie Zakładu Elektrolizy Cynku z lat 1928-1938*⁴³. *Sprawozdania z doświadczalnego zakładu elektrolizy przy kopalni „Orzeł Biały" w Brzezinach (1927-1930)*⁴⁴ zawierają również korespondencję z Floydem S. Weimerem z „Det Norske Zink Kompagni" w Eitrheim w Norwegii, obrazującą urządzenia techniczne z podaniem zestawień statystycznych.

O stosowanych metodach wytwarzania cynku oraz o hutnictwie innych krajów informują *Metody produkcyjne w hutnictwie cynkowym (1927-1930)*⁴⁵, które zawierają niemiecki opis patentowy stopu panewkowego, korespondencję w sprawie doświadczeń nad metodami otrzymywania cynku, akta dotyczące nowego pieca do produkcji kadmu; w poszycie *Informacje dotyczące rozwoju metod produkcyjnych w światowym przemyśle cynkowym (1935)*⁴⁶ znajdują się dane z „Overpelt-Lommel Metal Company"; w *Estimate on Waelz Plant For National Zinc Company, Bartlesville, Okla (1929)*⁴⁷ znajduje się memoriał o wymienionym w tytule urządzeniu; poszyt *Concentration & Recovery of Metals by Volatilization (1928)*⁴⁸ zawiera opisy patentu Ernesta Klepetko, dyrektora Wydziału Metalurgicznego „Giesche S. A." Akta pt. *Spirlet — Balz Kilns — Bernhardt Works, Lieres — Works (1926-1928)*⁴⁹ posiadają korespondencję z firmą „Balz-Erzzöstung Gesellschaft" w Gliwicach, dotyczącą opłat licencyjnych za piec Spirleta oraz opisu patentu z 1936 r. pieca do prażenia błyszczu cynkowego, jak i starania o uzyskanie tego

⁴⁰ *Ibid.*, nr 4088-4091.

⁴¹ *Ibid.*, nr 4083.

⁴² *Ibid.*, nr 4094.

⁴³ *Ibid.*, nr 4060.

⁴⁴ *Ibid.*, nr 4086.

⁴⁵ *Ibid.*, nr 4034.

⁴⁶ *Ibid.*, nr 4035.

⁴⁷ *Ibid.*, nr 4079.

⁴⁸ *Ibid.*, nr 4078.

⁴⁹ *Ibid.*, nr 4063.

patentu. Poszyt *The Polarograph, Electrolytic Plant Operation, Dealing Zinc Fumes by Chloridization* (1927-1938)⁵⁰ zawiera różnorodny materiał dotyczący wykonywania analiz za pomocą polarografu, opis *Krupp Pyro-Concentration Plant* z r. 1927, sprawozdania z Wydziału Badawczego (*Research Department*) „Anacondy” z doświadczeń nad dechloryzacją dymów ołowianych, dyskusję i korespondencję z „Anacondą” w sprawie eliminacji ołowiu w procesie prażenia tlenku w Zakładzie Tlenku Cynku przy kopalni „Orzeł Biały”, opis procesu prażenia z 1930 r.

Metody i problemy produkcyjne ołowiu zawarte są również w pozycji pt. *Zagadnienia produkcyjne ołowiu. Badania nad bogatym w kadm pyłem z huty „Walther — Croneck”* (1927-1937)⁵¹, omawiającej rafinację ołowiu surowego metodą Harrisa, doświadczenia z zastosowaniem przepałków markazytowych przy wytwarzaniu aglomeratu, zagadnienie przeróbki ubogich w ołów żużli, doświadczenia nad otrzymywaniem minii w bębnach próbnych, sprawozdania z fabryki tlenków ołowiu z r. 1936. *Doświadczenia nad rafinacją ołowiu z pieców Doerschla* (1928-1939)⁵² zawierają opisy doświadczeń z usuwania talu i cynku z ołowiu za pomocą chlorku gazowego. Informacje o inwestycjach hutniczych znajdziemy również w jednostkach aktowych zatytułowanych *Cottrell — Anlage auf Uthemannhütte* z r. 1935⁵³ (informacje o planowanej przebudowie pieców Wedge'a) i *Gas Generators* (1928-1930)⁵⁴ — specyfikacja firmy amerykańskiej urządzenia generatora gazowego dla „Giesche S. A.”, zakupionego przez „Anacondę”.

Inwestycje w zakładach produkcji kwasu siarkowego śledzić można na podstawie 2 pozycji pt. *Inwestycje w zakładach hutniczych i Acid Plants Investments* z lat 1927-1937⁵⁵, dotyczących rekonstrukcji w hucie „Lieres” urządzenia kontaktowego do produkcji kwasu oraz konstrukcji maszyn typu Dwight-Lloyd i inwestycji w zakładach hutniczych w „Trzebini”, „Uthemann IV” i „Bernhardi II”. Poszyt drugi zawiera korespondencję z F. Laistem z „Anacondy” w sprawie zmian w fabrykach kwasu siarkowego „Giesche S. A.”.

IV. Materiały do położenia klasy robotniczej w okresie amerykańskim „Giesche S. A.” w zasadzie niewiele różnią się od akt przedstawiających te same sprawy w czasie „panowania” kapitału niemieckiego.

⁵⁰ *Ibid.*, nr 4080.

⁵¹ *Ibid.*, nr 4060.

⁵² *Ibid.*, nr 4061.

⁵³ *Ibid.*, nr 4070.

⁵⁴ *Ibid.*, nr 4073.

⁵⁵ *Ibid.*, nr 4040-4041.

Swoiste piętno wywarły tu jednak okresy kryzysu gospodarczego, wprowadzenie amerykańskich metod produkcyjnych powodujących falę bezrobocia, jeszcze intensywniejszą eksploatację robotnika i jeszcze groźniej panoszące się choroby zawodowe. Niewiele zachowało się tu materiałów dotyczących walki klasowej. Zachowały się raczej materiały ilustrujące warunki bytowe i warunki pracy robotników, które w przeciwstawieniu do stylu życia amerykańskich urzędników dają bardzo jaskrawy obraz przepaści między tymi dwoma „światami”. Zachowały się również akta dotyczące akcji socjalnej w stosunku do robotników i bezrobotnych, które wymagają gruntownego przestudiowania, aby móc wysnuć wnioski co do zakresu pomocy i właściwego celu pewnych urządzeń socjalnych. Ze względu na to, że sprawy robotnicze występują w kilku wydziałach zarządu Spółki, zostaną one w artykule omówione według kolejności wydziałów, gdyż posiadają one odmienny aspekt w aktach registratury głównej i odmienny w „wydziałach amerykańskich”.

W aktach registratury głównej zarządu sprawy robotnicze znajdują się w grupie rzeczowej *Sprawy administracyjne* w następujących jej podgrupach: a) w *Sprawach spornych i procesowych* obejmują procesy robotników przeważnie z powodu bezpodstawnego zwalniania z pracy i warunków mieszkaniowych; b) w podgrupie *Zapomogi*⁵⁶ zawarte są wykazy udzielonych zapomóg z funduszu zapomogowego (1927-1931), akta dotyczące Robotniczej Kasy Zapomogowej z 1931 r. oraz Komitetu Niesienia Pomocy Bezrobotnym; c) w *Sprawach mieszkaniowych*⁵⁷ znajdziemy materiały obrazujące budowę osiedli robotniczych w Giszowcu, wykazy czynszów, warunki mieszkaniowe; d) *Sprawy robotnicze*⁵⁸ obejmują regulaminy pracy poszczególnych zakładów Spółki, memoriały dotyczące wskaźników kosztów utrzymania, 4 j. a. zatytułowane *Spezielle Lohn- u. sonstige Verhältnisse der Arbeiter* oraz inne pozycje zawierające sprawy zarobkowe i taryfowe robotników, 21 poszytów spraw spornych przed Komisją Pojednawczą i Arbitrażową oraz Sądem Przemysłowym, akta dotyczące bezrobocia, korespondencję z komisarzem demobilizacyjnym w sprawie redukcji załogi (7 j. a.), 1 poszyt z lat 1919-1937 dotyczący strajków oraz 1 poszyt zatytułowany *Rady załogowe* (1933-1942), posiadający wykazy składu rad według przynależności do organizacji politycznych oraz materiały dotyczące przebiegu strajku na kopalni „Giesche” w r. 1937; w podgrupie *Ubezpieczenia*⁵⁹ znajdziemy materiały

⁵⁶ *Ibid.*, nr 1211-1224.

⁵⁷ *Ibid.*, nr 1225-1243.

⁵⁸ *Ibid.*, nr 1244-1355.

⁵⁹ *Ibid.*, nr 1424-1513.

z działalności Przemysłowej Kasy Chorych, Robotniczej Kasy Emerytalnej, Zakładu Ubezpieczeń od Wypadków w Chorzowie, ubezpieczenia na wypadek bezrobocia, opłaty na rzecz Funduszu Pracy, Funduszu Bezrobocia. W grupie *Spraw administracyjnych* znajdują się również akta Związku Pracodawców Górnośląskiego Przemysłu Górniczo-Hutniczego⁶⁰, na które składają się sprawy ogólne (1920-1939), akta dotyczące zarządu Związku (1924-1938), Walnego Zgromadzenia (1920-1943), sprawy zarobkowe i taryfowe (1920-1929), zatrudnianie inwalidów (1922-1940), czas pracy (1935-1939), urlopy robotnicze i pracownicze (1920-1939), statystyki zarobków i inne (1922-1939), orzeczenia Taryfowej Komisji Pojednawczej (1920-1939), uchwały Związku obowiązujące zakłady związkowe (1928), sprawozdania z działalności Związku (1938).

Wydział Opieki Socjalnej (*Employees Service Department*), na czele którego stała Amerykanka S. B. Walsh, zawiera również materiał niekompletny, ale obrazujący do pewnego stopnia zakres opieki społecznej. Znajdują się tu sprawozdania z pomocy dla bezrobotnych (przydziały węgla) z lat 1928-1935, wykazy kosztów utrzymania z kopalni Bory (1933-1934, 1939), akta dotyczące opieki zdrowotnej, zwłaszcza sprawozdania z przebiegu ołowicy (1925-1939), sprawozdania fragmentaryczne z zakładowych przedszkoli, żłobków i bibliotek. Znajdują się tu również sprawy kościelne, jak np. budowa kościoła katolickiego w Nikiszowcu. Akta *President's Office* zawierają listy gen. dyr. Brooksa w sprawie kosztów utrzymania rodziny robotniczej, mające na celu przekonanie rządu polskiego oraz organizacji przemysłowych o niemożliwości podwyżki płac. *Mining Department* posiada 2 poszyty obejmujące sprawy robotnicze z lat 1927-1932. Ciekawa jest zwłaszcza pozycja nr 3857 (1927-1932) ze względu na protokoły z zebrań rady robotniczej i pisma obrazującego walkę przeciw redukcji spowodowanej kryzysem i mechanizacją pracy, przeciw zastawianiu kopalń. Z akt tych przebija wrogie nastawienie specjalnie w stosunku do kapitału amerykańskiego. Znajdują się tu memoriały i korespondencja z rządem polskim w sprawie redukcji płac, powołujące się na większą wydajność robotnika w niemieckiej części Górnego Śląska. Z drugiej strony znajdziemy tu korespondencję przedstawicieli robotników z władzami i rezolucje robotnicze protestujące przeciw redukcjom płac, domagające się (1932) rewizji zbyt drogiej administracji, obniżenia pensji generalnych dyrektorów oraz oddania gospodarki „do uspołecznienia”, o ile pracodawcy nie są w stanie utrzymać jej na należytym poziomie. Domagają się również kontroli nad produkcją. *Metallurgical Department* skupia podobne materiały w poszy-

⁶⁰ *Ibid.*, nr 1845-1884.

tach o sygnaturze nr 4041-4043. Są tu protokoły i rezolucje z zebrań załogowych hutniczych, żądających polepszenia sytuacji materialnej, skąpe materiały strajkowe, akta dotyczące ołowicy, sprawy zatrudnienia robotników i sprawy rencistów. W aktach Głównej Buchalterii przedstawione są sprawy taryfowe i zarobkowe, w Oddziale Węglowym znajduje się 1 pozycja dotycząca dostaw węgla dla bezrobotnych (1937-1938, sygn. 3690)⁶¹.

⁶¹ Zespół akt Giesche S. A. znajduje się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Katowicach.